

Антропологічний вимір історії

Г. Г. Яковенко

ДОМАШНЯ ОСВІТА У ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВЦІВ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті розглядається участь викладачів Імператорського Харківського університету у домашньому навчанні та заняттях репетиторством. Домашня освіта, одержана у своїх батьків, забезпечила майбутнім ученим їхні професійні досягнення.

Ключові слова: домашня освіта, науковці, Імператорський Харківський університет.

Актуальність обраної для дослідження теми полягає в тому, що домашня освіта, одержана науковцями у дитинстві, стала міцною основою для одержання фундаментальних знань та високих наукових здобутків. Прізвища багатьох учених Імператорського Харківського університету добре відомі у різних галузях науки. Місцева інтелектуальна еліта XIX ст. зробила безцінний внесок у збагачення людської думки. Джерелами для написання статті стали насамперед спогади самих науковців, а також колишніх студентів університету про викладачів. Цінну інформацію містять і біографічні довідники учених університету – історико-філологічного, медичного, хімічного факультетів, видані на початку XX ст., до столітнього ювілею університету.

Сучасні працівники університету систематизували розрізнені спогади професорів і вихованців, опубліковані у різних періодичних виданнях до 1917 р., а також склали біобібліографічні словники. Особлива цінність цих видань полягає у тому, що до написання біографій залучалися раніше не опубліковані архівні матеріали, а також комплекс документів із особистих архівів. Головним недоліком, залучених для дослідження документів, є несистематичність поданого у них матеріалу. Біографічні відомості склалися у довільній формі. У деяких біографіях іноді вказується лише гімназична та університетська освіта. Можна лише передбачити, що попереднім до цього рівнем було навчання дома. Тому точні чисельні дані про наявність чи відсутність домашньої освіти встановити неможливо. Метою цього дослідження є визначення, на основі аналізу джерел, значення домашнього навчання у становленні особистості та формуванні високого освітнього рівня науковця.

Інформацію, яку містять джерела, можна розділити на три групи: відомості про участь батьків у навчанні своїх дітей; навчання майбутніх науковців домашніми вчителями та гувернерами; сумісництво викладання в університеті із роботою домашніми учителями.

Серед перших викладачів університету помітне місце займав Х. Роммель, німець за походженням. Батьки самостійно, маючи відповідний освітній рівень, дали йому початкову підготовку, достатню для вступу в гімназію та університет. Х. Роммель був другою (із семи) дитиною у багатодітній сім'ї. Його батько, заможна та освічена людина, сам навчав сина іноземним

мовам. Майбутнього професора серйозно готували до пастирської діяльності. Серед предметів, які він вивчав, була й арабська мова, уроки якої бралися у приватного учителя [6, 4]. У родині своїх батьків одержали освіту доктор слов'янської філології М. Костиць [3, 76], викладач Л. Умлауф [3, 146] та С. Соловійов [3, 242]. «Розумні та освічені матері» [3, 119] стали першими учителями для своїх дітей, у майбутньому талановитих учених – І. Срезневського та Б. Ляпунова [3, 139]. Під керівництвом матері дома одержав початкову освіту й Л. Гіршман [5, 242].

Із багажем домашньої освіти, одержаної у сім'ї провізора, вступив до університету В. Надлер, ординарний професор кафедри загальної історії [3, 282]. До дванадцяти років виховувався вдома відомий ботанік М. Турчанінов [10, 19]. Близьку домашню освіту, з практичним засвоєнням іноземних мов (особливо французької, а також німецької й англійської) одержав приват-доцент класичної філології М. Андрієвський [3, 206]. Викладач німецької мови А. Відерт, який «мав фундаментальні знання з предмету» також одержав підготовку вдома [3, 359]. Викладач німецької мови А. Труарт також мав домашню освіту. Прослуживши півтора роки секретарем у суді, він залишив діяльність юриста та поїхав спочатку до Санкт-Петербургу, а звідти потрапив до Харкова у статусі домашнього учителя [3, 361]. Г. Ірмер, викладач німецької мови, мав такий рівень домашньої освіти, що дозволив йому вступити до класичної гімназії [3, 361]. Високий рівень мовної підготовки дозволив йому, хоч і один рік, працювати домашнім учителем [3, 362]. Домашню підготовку одержали також викладач німецької мови А. Чернай [3, 360] та викладач англійської мови Ю. Фербер [3, 366]. Науковці, які одержали домашню освіту, належали до різних соціальних верств населення. Наприклад, О. Дудукалов [5, 110], В. Гулевич [5, 57] (ректор у 1899–1901 рр.), Г. Лагермак [4, 17], П. Хруцов [4, 30], А. Подрез [4, 176], фахівці з хімічних наук, походили із потомствених дворян. Навчалися дома М. Трахтенберг – син провізора [5, 133], та М. Пономарьов – син священника [4, 206].

Отже, більшість науковців університету перед вступом до гімназії одержали початкову домашню освіту. Досконале знання іноземних мов дозволяло застосовувати одержані знання у майбутній педагогічній діяльності. Домашня освіта була основною формою набуття знань серед представників різних соціальних станів. Високий рівень освіти батьків дозволяв формувати базовий рівень знань, достатній для продовження навчання в гімназії.

Значну частину кадрового корпусу домашніх учителів складали студенти та викладачі Харківського університету. В освітніх послугах студентів були зацікавлені насамперед батьки, чії діти одержували домашню освіту. Такий попит був також серед чиновників і купців, де «студенти викладали всі предмети початкового гімназичного курсу» [9, 279]. У Харкові були сприятли-

ві умови для працевлаштування домашніх учителів. Пошуки уроків не викликали жодних труднощів. Закінчивши навчання в університеті і залишившись у Харкові, випускники розцінювали приватні уроки як одне із основних джерел існування. Цим же користувалися і викладачі, які відчували матеріальні потреби.

Обов'язки домашніх учителів виконували Г. Терлаїч, ординарний професор природного, політичного і народного права, залишившись без місця роботи, служив домашнім учителем у російського протоієрея у Відні А. Самборського, з яким 1796 р. вдруге приїхав до Росії [2, 152]. А. Плансон, викладач французької мови, який прибув до Росії 1812 р., для приватного навчання [3, 352]. Т. Степанов, професор політичної економії на третій рік навчання в університеті (1815) потрапив на роботу до будинку одного поміщика наглядати за його сином, який навчався у повітовому училищі. Одержував все утримання та 300 руб. Так він закінчив курс університетської освіти [9, 41]. Повернувшись до Харкова наприкінці літа, винайняв собі квартиру та утримувався коштами, що залишилися від попередніх років, проведених при дітях поміщика [9, 42].

І. Сливицького, ад'юнкта кафедри загальної історії складне матеріальне становище змусило суміщати навчання в університеті, «здобуваючи утримання та квартиру», з приватними уроками. Гідно подолавши труднощі, він закінчив у 1828 р. етико-політичний факультет зі ступенем кандидата [3, 267]. За спогадами М. Ковалевського про викладача університету П. Цитовича, той «пройшов гімназію та університет, утримуючи себе уроками» [9, 952]. Суміщаючи ці заняття, він мав можливість і навчатися, і задовольняти мінімальні життєві потреби. Підготовкою молоді до вступу в університет займався і Г. Успенський [3, 318].

Студент М. Костомаров мешкав у П. Гулака-Артемівського, який відмовився брати кошти за надане помешкання і запропонував викладати історію його сином, чим майбутній професор і займався до січня 1837 р. [9, 184]. Із домашнім навчанням пов'язаний епізод із особистого життя історика. Він навіть збирався одружитися з гувернанткою у домі пані Тизенгауз та викликав на дуель свого суперника, який відбив у нього наречену і покинув її [9, 201]. Отже, заняття приватними уроками було одним із засобів поповнення особистого бюджету і додатковим джерелом існування багатьох викладачів університету. З одного боку це свідчить про високі освітні потреби мешканців Харкова, а з іншого – про низький матеріальний рівень викладачів.

Майбутньому професору Харківського університету, юному гімназисту М. Сумцову, який часто пропускав заняття через хвороби, допомагав у навчанні випускник Технологічного інституту, професор фізики, згодом харківський міський голова, О. Погорелко [6, 1]. М. Сумцов зі срібною медаллю закінчив харківську Другу чоловічу гімназію, а приватний пансіон, у якому він продовжив навчання, надалі розвинув здібності [6, 2].

Ректори університету не тільки самі мали домашню освіту, але й за посадовими обов'язками сприяли її розвитку. Декілька років (1813–1817) домашньому навчанню дітей у Волинській губернії присвятив майбутній ректор (1841–1849) Імператорського Харківського університету П. Гулак-Артемівський. Не закінчивши Київську духовну академію, з 1813 р. він почав викладати польську мову у приватних пансіонах м. Бердичева, а також у будинках багатих польських поміщиків [1, 31]. О. Рославський-Петровський, який походив із незалежної купецької сім'ї, одержав освіту вдома, під наглядом матері, яка не шкодувала коштів на навчання сина [1, 268]. Протягом майже 15-ти років (1839–

1854) він обіймав посаду секретаря і близько десяти років (1844–1854) був членом комітету для проведення іспитів особам, які хотіли отримати звання домашнього учителя [1, 270]. І. Щелков – декан медичного факультету, проректор, який виконував обов'язки ректора у 1884–1890 рр., походив із багатой купецької сім'ї. Після смерті батька і під час навчання в університеті йому доводилося давати уроки дітям, щоб заробити. Сам І. Щелков початкову освіту одержав дома, після чого продовжував її у приватному пансіоні К. Цобеля [5, 35].

В. Бузескул у 1902–1903 рр. брав участь у роботі наукових курсів, що були організовані товариством домашніх учителів і вихователів, де прочитав курс із історії Греції [3, 289]. З метою забезпечення стабільного існування, деякі викладачі намагалися одержати також свідоцтво про звання домашнього вчителя, щоб займатися цією справою на законних підставах. Наприклад, М. Генні, викладач французької мови, у 1843 р. одержав від попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу свідоцтво про звання домашнього учителя [3, 353]. Н. Струве мав атестат на звання домашнього учителя англійської та німецької мов, викладав в Університеті англійську мову.

Деякі випускники університету, в майбутньому відомі фахівці, розпочинали свою професійну діяльність із практики роботи у родинах заможних людей. Наприклад, доктор слов'янської словесності М. Дринов, після закінчення Імператорського Харківського університету, до 1879 р. перебував у Празі, Відні, Женеві, Римі, обіймаючи посаду учителя дітей у родині кн. Є. Голіциної (уродженої Черткової) [3, 133]. Свідоцтво про звання домашнього учителя забезпечувало джерела існування у разі втрати роботи (зміни уставу, конкурс).

Домашнім навчанням займалися також викладачі місцевих дисциплін. Образотворче мистецтво – Я. Матець, німець за походженням, давав приватні уроки малювання, за що брав досить велику плату – 150 руб. з учня [7, 4]. І. Лозинський, викладач музики, який віртуозно грав на флейті, кларнеті, скрипці, фаготі, з 1799 р. навчав дітей у сім'ях поміщиків м. Умані Звенигородського повіту Київської губернії [3, 377].

Запорукою для обіймання посади були відгуки із родин стосовно професійної діяльності кандидата. Декілька років у домашніх умовах танцювальному мистецтву надав І. Єропкін, колишній актор театру [7, 20]. Підставою для одержання посади викладача танців в університеті І. Штейном став письмовий відгук від поміщика, дітей якого він навчав танцям [7, 21]. Під час працевлаштування, Р. Беккер пред'явив «атестат» майора Лачинова та Мланєва про успішне навчання танцям їх дітей [7, 21]. Танцмейстер Лесевицький брав за навчання 1 руб. за урок [9, 142].

На основі вивчення біографічних і мемуарних джерел, що висвітлювали життєвий шлях учених гуманітарних і природничих спеціальностей, можна зробити висновок, що більшість науковців одержала початкову домашню освіту. Закінчивши університет, деякі науковці не поривали зв'язок із домашньою освітою, виконуючи обов'язки домашніх учителів. Матеріальне становище викладачів завжди можна було поліпшити за рахунок уроків.

1. *Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета. – Т. 1: Ректоры (1805–1919, 1933–1995) / Сост. В. Прокопова и др. – Х., 1995.*
2. *Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.): Биографический словарь / Под ред. А. Андреева. – М., 2011.*
3. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования.*

- 1805–1905 / Под. ред. М. Халанского и Д. Багаляя. – Х., 2007.
4. Кафедра химии. – Б. м., б. г.
 5. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под. ред. И.П. Скворцова и Д.И. Багаляя. – Б. м., б. г.
 6. Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете (1785–1815). – Х., 1868.
 7. Редин Е.К. Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. К истории Императорского Харьковского университета. 1805–1905. – Х., б. г.
 8. Сумцов Н.Ф. Из гимназических воспоминаний. – Х., 1905.
 9. Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Т. 1 / Уклад. Б. Зайцев та ін. – Х., 2008.
 10. Харківський університет ХІХ – початку ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. – Т. 2 / Уклад. Б. Зайцев та ін. – Х., 2010.

Iakovenko G.G. Domestic education in the life and activity of Imperial Kharkiv university's scientists. The participation of Imperial Kharkiv university's teachers in home training lessons and tutoring is described in the article. The home education given by their parents provided to the future scientists their professional achievements.
Key words: home education, Imperial Kharkiv University's, the scientists

Ж. М. Сердюк

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ (ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті проаналізовано процес заснування перших жіночих середніх навчальних закладів Одеси, на тлі загальноімперських реформ. Прослідковано реакцію громадськості на їх появу, а також визначено можливості, які відкривалися для жінок, після здобуття середньої освіти.

Ключові слова: жіноча освіта, гімназія, середня школа

Питання жіночої освіти, яке вперше привернуло увагу дослідників ще з початку ХІХ ст., сьогодні особливо актуальне. Ніхто так не впливає на виховання дітей, як мати. Саме від неї залежить становлення дитини як особистості, а отже, й майбутнього громадянина. Тому освіченість жінки має першорядне значення для майбутнього будь-якої держави. Відтак, сьогодні, при заснуванні приватних навчальних закладів для дівчат, може бути корисним досвід виховання жінок попередніх епох. Метою нашої статті є аналіз, на основі джерел, формування перших жіночих середніх навчальних закладів в Одесі та з'ясування реакції жіноцтва на появу нових можливостей.

У Російській імперії, до реформ Олександра ІІ, кількість жінок, які мали можливість отримати хоча б якусь освіту була незначною. Жіночі навчальні заклади були представлені переважно інститутами шляхетних дівчат, але й їх до 1858 р. на всю державу налічувалося біля 30 (10–12 тис. учениць) [1, 30]. Однак навіть ці нечисленні інститути поступово втрачали популярність. Відірвана протягом тривалого часу від власної сім'ї та від усіх тих життєвих умов, серед яких, зрештою, їй доводилося існувати, інститутка була надто непристосована до умов реального життя та, виходячи зі штучної атмосфери, створеної в стінах інституту, відчувала себе, як правило, чужою серед близьких, безпорадною та слабкою перед буденними життєвими обставинами, нездатною боротися проти тодішніх стереотипів. До того ж інститутська освіта була доступна лише тим небагатьом жінкам, які належали до привілейованих верств населення. Решті дівчат залишалось користуватися послугами приватних пансіонів чи обме-

жуватися домашнім вихованням. Проте, пансіони часто не відповідали найскромнішим педагогічним вимогам, а через дорожнечу залишалися недоступними для більшості людей. Домашнє виховання також вимагало значних витрат на оплату праці гувернанток і вчителів, а тому часто залишалось на розсуд слуг.

Після невдалої для Росії Кримської війни 1853–1856 рр., у суспільстві з'явилися нові погляди на виховання та навчання молоді, зокрема жіноцтва. Оглядаючись на Європу, зауважувалось, що Російська імперія значно відстала від неї в освітньому плані, особливо не вистачає ґрунтовної шкільної освіти [2, 431–432]. Тоді ж уперше була висловлена ідея щодо відкриття всестанової, для всіх доступної жіночої школи, яка, не відриваючи дітей від сім'ї, не позбавляючи батьків обов'язку виховувати власних дітей, надавала б, зрештою, всі переваги, гарантованої урядом, освіти [1, 32]. Проте, ще досить довго такі проекти блукали інстанціями та канцеляріями, і лише 1858 р. було затверджене Положення про жіночі училища [3, 144]. Важливим рішенням стало надання училищам характеру приватних закладів, з метою спрощення процедури їх облаштування та управління і для сприяння їх подальшого розвитку. Того ж року відомство імператриці Марії відкрило в столиці перше жіноче училище як трирічний експеримент [1, 33]. За кілька місяців їх було вже 3, а наступного року такі училища почали діяти й у провінції. Ця ситуація зумовила розподіл нових навчальних закладів між відомством закладів імператриці Марії та Міністерством народної освіти. У відомстві залишились лише ті училища, які користувались його субсидією [1, 15]. 1862 р. жіночі училища були перейменовані на гімназії, з метою стандартизації системи середньої освіти. Показово, що за обговорення цього питання, опікун Санкт-Петербурзького навчального округу кн. Г. Щербатов, не схвалюючи назви «гімназія», висловлював побоювання: «Гімназистки будуть старатися копіювати гімназистов, пожелают сделаться студентками, а затем от студенток до нигилисток переход недалеко» [4, 280]. Ці слова характеризують ставлення більшості тогочасних обивателів до жіночої освіти. Втім, Міністерство народної освіти погодилось назвати жіночі училища гімназіями, на тій підставі, що вони відповідали чоловічим, хоча залишалися і відмінності, скажімо, в жіночих закладах не викладалися стародавні мови, а навчальні курси дисциплін були значно коротшими.

Між тим, кількість гімназій стрімко зростала. За даними центрального статистичного комітету, на 1880 р. виходить: якщо 1858 р. увсій імперії діяли лише 4 жіночі гімназії, то за 22 роки їх стало 262, з них – 156 прогімназій [1, 16]. Такої кількості не мала жодна інша категорія навчальних закладів імперії. Ці дані свідчать, що жіночі гімназії цілком відповідали потребам тогочасного суспільства.

В Україні також спостерігався інтенсивний розвиток початкової та середньої освіти. В межах Новоросійського генерал-губернаторства цей процес був пов'язаний з його найбільшими містами – Одесою, Миколаєвом та Херсоном. Документи свідчать, що у другій половині ХІХ ст. Одеський навчальний округ у створенні гімназій значно випереджав інші [5, 78]. При цьому, навіть чиновники регіону визнавали, що гімназії забезпечують потреби у навчанні, перш за все, заможних верств, а для дітей купців, міщан, ремісників майже відсутні придатні заклади, де, поруч із повною загальною освітою, вони могли б отримати і практичні навички, котрі давали б можливість, згодом, заробляти на життя [6, 39]. З доповіді товариша міського голови, барона Вітте, дізнаємося, що в Одесі на той момент